

तथागत गौतम बुद्धांचा आर्य अष्टांगिक मार्ग व त्यांचे सामाजिक महत्त्व

प्रा व्ही एन कांबळे

पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

फुलसिंग नाईक महाविद्यालय,

पुसद जिल्हा यवतमाळ

प्रस्तावना – बौद्ध धर्माच्या तत्वज्ञानाचा मूळ गाभा, केंद्रस्थानी असणारी चार आर्य सत्ये व अष्टांगिक मार्ग हे दोन्ही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, पहिल्या तीन आर्यसत्यात उपदेशाचा तात्विक भाग असून चौथ्या आर्यसत्याचा आधारस्तंभ आर्य अष्टांगिक मार्ग आहे, म्हणून च या दोन्ही संकल्पनांना बौद्ध धर्मात महत्त्वाचे स्थान आहे, परत परत उत्पन्न होणारी तृष्णा ही दुःखाची जननी होय, अशा या तृष्णेचा नाश झाला की सर्व दुःखाचा नाश होतो, व्यक्ती जन्म मृत्यू च्या चक्रातून सुटते व सत्याचा मार्ग ज्ञात होऊन निर्वाण पदास पोहचते, दुःख तृष्णेपासून उत्पन्न होते, म्हणून त्याला विरोध ही आहे केवळ त्यासाठी खडतर तपचर्या, शारीरिक क्लेश, देहदंड, कर्मकांड यांची आवश्यकता नसून सर्वसामान्यांना आचार ता येईल असा मार्ग गौतम बुद्धांनी सांगितला तो म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय. दैनंदिन जीवनात वागण्याचा आचारधर्म या आठ मार्गाद्वारे सांगितला आहे यालाच मध्यम प्रतिपदा असेही म्हणतात, या आर्य अष्टांगिक मार्गाबरोबरच अष्टविध कुमार्ग देखील गौतम बुद्धांनी सांगितले ते असे—मिथ्या श्रद्धा, मिथ्या निष्यय, मिथ्या वाणी, मिथ्या कृती, मिथ्या जीवन, मिथ्या प्रयत्न, मिथ्या विचार, मिथ्या समाधी, जी व्यक्ती कुमार्गाचा त्याग करून सुख, कल्याण, निर्वाण मिळविण्याचा प्रयत्न करते ती व्यक्ती आर्य अष्टांगिक मार्गाचाच अवलंब करते,

अष्टांगिक मार्ग—आर्य अष्टांगिक मार्गातील आठ मार्ग हे जसे दिशा दर्शक आहेत त्याचप्रमाणे सद्गुणांचे भांडार ही आहेत, पहिला मार्ग सम्यक दृष्टी हा दर्शन मार्ग आहे व यावरच या सातही मार्गांची उभारणी झालेली आहे, दैनंदिन व्यवहारात व्यक्तीने सदाचाराने वागण्यासाठी प्रथम त्याच्याजवळ यथार्थ, वास्तव दृष्टी असणे आवश्यक असते, तरच व्यक्ती सदाचाराने वागू शकतो, रेल्वेच्या इंजिनाप्रमाणे शस्यक दृष्टीचा मार्ग आहे, इंजिनामागिल सात डबे म्हणजे च आर्यसप्त मार्ग होय,

१) सम्यक दृष्टी—आर्य अष्टांगिक मार्गातील अग्रस्थानी असणारा हा मार्ग अत्यंत महत्त्वाचा आहे, यावरच इतर मार्गांचे अस्तित्व अवलंबून आहे यथा दृष्टी तथा सृष्टीच्या तत्वानुसार माणसाने आपली दृष्टी यथार्थ ठेवणे आवश्यक आहे, जे जे वास्तव आहे, ज्याची कारणमीमांसा स्पष्ट करता येते हे जाणून घेणे म्हणजे सम्यक दृष्टी होय, यामध्ये सत्य जाणणे, सद्सद्विवेक बुद्धी चा विकास झाल्याने विष्वातील मिथ्या बाबीकडे व्यक्ती दुर्लक्ष करू शकतो, अदभूत, चमत्कारिक कल्पनांचा त्याग करू शकतो, कर्मकांड, काल्पनिक दिव्यशक्ती, दैव या सर्वांचा

त्याग करते, विष्वात घडणारी कोणतीही घटना दैवी शक्तीच्या कृपेने अथवा अवकृपेने घडत नसून ती निसर्ग नियमानुसारच घडते असे मानणे म्हणजेच सम्यक दृष्टी होय, कोणत्याही दबावाखाली न येता स्वतंत्र रित्या वास्तविकता जाणून घेण्याची वृत्ती यामुळेच वाढू शकते,

२) सम्यक संकल्प— योग्य गोष्टी करण्याचा शिष्य किंवा शुद्ध विचार विकसित करणे म्हणजे सम्यक संकल्प होय, अर्थात हे मानसिक स्वरूपाचे कार्य आहे, जेव्हा व्यक्ती ची दृष्टी यथार्थ बनते तेव्हा योग्य विचार, योग्य हेतू, योग्य आकांक्षा व्यक्ती मनात बाळगून त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करते, सर्वांबद्दल प्रेम मैत्रीची भावना असणे, कोणत्याही दुःखी प्राण्याबद्दल मनात करुणा असणे, इतरांच्या सुखदुःखात सुखदुःख पाहणे, या सर्व बाबींचा समावेश सम्यक संकल्पात होतो, समाजशास्त्रीय दृष्ट्या विचार करता हा दुसरा आर्य मार्ग शुद्ध भावनेवर आधारित असल्याने व्यक्ती व समाज या दोहोंच्या दृष्टीने अत्यंत उपकारक वाटतो, कारण कोणतीही कृती प्रेरणेतूनच निर्माण होते, तेव्हा शुद्ध प्रेरणा असेल तर सामाजिक कृतीदेखील शुद्ध बनते, सम्यक संकल्पामुळे सर्वांबद्दल प्रेम, मैत्रीची भावना वाढते व दुराचारापासून व्यक्ती अलिप्त राहते.

३) सम्यक वाचा – जेव्हा व्यक्तीची संपूर्ण विष्वविशयीची दृष्टी यथार्थ बनते, मनाशी युद्ध संकल्प व्यक्ती बाळगू लागते तेव्हा तीची वाणी देखील यथार्थ बनते. थोडक्यात सत्यवचन, असत्याचा त्याग, परनिंदा करणे, चहाडी, शिविगाळ न करणे, समाजात भांडण होऊ नयेत, हिंसाचार माजू नये, हे लक्षात ठेवून चांगले बोलणे, या सर्व बाबी समाज संघटनांच्या, स्थैर्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत, सत्य व प्रिय संभाषणाने नेहमीच समाजाचे कल्याणच साधले आहे, शाब्दिक चकमकीतून होणारे भांडण तंटे, सामाजिक कलह यातून सुटका करून घेण्यासाठी सम्यक वाचा आवश्यक आहे, म्हणूनच ही आर्य अष्टांगिक मार्गातील तिसरी पायरी होय

४) सम्यक कर्म – योग्य वर्तनाची शिकवण सम्यक कर्मा द्वारे मिळते, मानवी जीवन व समाज जीवन यांचेशी सुसंगत असेच वर्तन म्हणजे सम्यक कर्मात होय, बौद्ध धर्मातील कायिक, वाचिक, मानसिक सत्कर्म ही व्यक्तीच्या विकासासाठी नेहमीच पोषक ठरली आहेत, समाजधारनेला पोषक असेच कर्म करणे म्हणजे सम्यक कर्म होय आणि अष्टांगिक मार्गातील होय

५) सम्यक आजीविका – जीवनावश्यक सर्वच बाबींचा सर्वांगीण विचार बुद्धाने केलेला आढळतो, शरीराचे अस्तित्व टिकून राहण्यासाठी

चरितार्थ चालविणे तर आवश्यक आहे पण आत्यंतिक हव्यासामुळे व्यक्ती व समाजाचा विनाश ओढवतो, हे मर्म त्यांनी जाणले होते, म्हणून च योग्य मार्गाने चरितार्थ चालविणे म्हणजे च सम्यक अनिविका हा मार्ग गौतम बुद्धाने सांगितला आहे, शस्त्राचा वापर, चौर्य कर्म, वेश्या व्यवसाय, लाचारी, अप्रामाणिकपणा, भ्रष्टाचार, इत्यादी कुकर्म किंवा निशिद्ध कर्म म्हणून ओळखले जातात, तात्पर्य हेच की न्यायपूर्ण मार्गाने आपली उपजीविका चालविणे म्हणजेच सम्यक आजीविका होय, निर्वाण पदास पोहचवणारा हा पाचवा मार्ग होय,

६) सम्यक व्यायाम— अष्टांगिक मार्गापैकी हा सहावा मार्ग आहे, मनातील दुष्ट वासनांचे दमन करून चांगले विचार व सद्गुण यांची जोपासना करावी, वाईट अशुभ विचार यांना आसरा न देता पुढे विचाराने प्रेरित होऊन मानसिक, नैतिक, अध्यात्मिक उन्नती साठी प्रयत्नशील असणे म्हणजे सम्यक व्यायाम होय, सद्गुण युक्त प्रयत्नवाद सांगणारा हा मार्ग व्यक्तीला निश्चितच दैववाद, अधश्रद्धा यापासून दूर नेणारा, सत्याच्या मार्गाकडे वाटचाल करणारा ठरतो

७) सम्यक स्मृती — जीवनात सत्य व नित्य दुःख आहे, सुख क्षण भंगुर आहे, याची जाणीव होणे, म्हणजे सम्यक स्मृती होय, दुष्ट वासनावर मनाचा पहारा ठेवणे हे सम्यक स्मृतीचे दुसरे नाव होय, आपल्या हातून कुकर्म होऊ नयेत यासाठी सदैव जागृत असणे असाही सम्यक स्मृतीचा अर्थ घेतला जातो थोडक्यात मानवाने सदैव चांगल्याच बाबीचे स्मरण करावे, कृतीही तशीच करावी, ही निर्वाणपदाची सातवी पायरी होय

८) सम्यक समाधी — आर्य अष्टांगिक मार्गातील ही शेवटची पायरी आहे, मनाचे केंद्रीकरणात पाच अडथळे आहेत, लोभ, द्वेष, आळस, सुस्ती व अनिश्चय, निर्वाण प्राप्तीसाठी या सर्व अडथळ्यावर मात करून मनाची एकाग्रता वाढविणारा मार्ग म्हणजे सम्यक समाधी होय, बुद्धाच्या मते, ध्यानमार्गाचा अवलंब करून सम्यक समाधी साधता येते, ध्यानमार्गाचा अवलंब केल्याने सर्व विकारांवर, तृष्णेश्च, विजय मिळवता येतो, सुख दुःखाच्या भावनेच्या पलीकडे व्यक्ती जाते, यामुळेच व्यक्ती निर्वाण पदास पात्र ठरते

आर्य अष्टांगिक मार्गाचे सामाजिक महत्त्व — बौद्ध धर्म हा संपूर्ण तरुप्रयत्न वादी, व्यवहारवादी असल्याने या धर्मातील प्रत्येक तत्वांना सामाजिक अर्थपूर्णता लाभते चार आर्यासत्याषी संबंधित अष्टांग मार्ग हा सर्वसामान्य जनतेला जीवनाच्या आदर्शाचे, आचरणाचे दिग्दर्शन करतो, कठोर देहदंड आधुनिक सुखपयोग यांच्यातील सुवर्णमध्य ठरणारा, आठ सद्गुणांनी युक्त असा संयम मार्ग तथागत गौतम बुद्धाने शोधून काढला, सम्यक दृष्टी पासून ते सम्यक समाधी पर्यंत ही आठ अंगे पायरी पायरीने दिलेली आहेत, यातूनच व्यक्ती जीवनाच्या दुःखाचा शेवटही होतो, मानवी जीवन हे दुःखमय आहे हे जाणून घेणे, जगातील इतर दुरूखीतांबद्दल करुणा वाटणे, अवि द्यो चा नाश

करणारी वृत्ती समाजशास्त्रीय दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची वाटते, जन्म, वार्धक्य, मृत्यू हया संसार लोकांतील बाबी अटळ आहेत, तृष्णा हीच अविद्येचे मूळ कारण आहे अशी ही सम्यक दृष्टी पदोपदी व्यक्तीला जाणीव करून देणारी आहे, मिथ्या वाणीचा त्याग करून संयम युक्त वर्तन समाजाच्या स्थैर्याला, सुस्थिरतेला उपयुक्त ठरते, सत्याची कास असणारी वाणी कोणत्याही काळी समाजाचे संवर्धन करणारीच ठरते, सम्यक उपजीविका या मार्गाद्वारे व्यक्तीने योग्य मार्गाने चरितार्थ चालवावा, परहिताला बाधा न आणणारा न्यायपूर्ण मार्ग उपजीविकेसाठी वापरावा, हा मार्ग तर आत्यंतिक स्पर्धा, अनाचार, अत्याचार या पासून समाजाचे संरक्षण करतो, चोरी, फसवणूक, भ्रष्टाचार यापासूनही समाजाची सुटका करतो, सम्यक व्यायाम हा मार्ग व्यक्तीला शिलाचा आधार घेऊन अळसाचा त्याग करून प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त करतो, त्यामुळे व्यक्तीतील दुर्गुणांचा त्याग होतो, सद्गुणांचा विकास होतो, पर्यायाने समाजाचाही विकास साधला जातो, सम्यक स्मृती हा मार्ग व्यक्तीला चित्ताचा समतोल कायम ठेवण्यासाठी आग्रह धरतो, त्यामुळे स्वभूमिकेपासून व्यक्ती कधीच विचलित होत नाही, सम्यक समाधीचा मार्ग व्यक्ती स सर्व मनोविकार दूर करण्यास मदत करतो, चित्ताची एकाग्रता, मनाचा समतोल राखणे या बाबी केंद्राही व्यक्ती आणि समाजहितास उपकारकच आहेत,

सारांश, समाजधरणा, समाज विकास, समाज स्वास्थ्य, समाज चारित्र्य, समाज संघटन, समाज अस्तित्व, व समाज सातत्य या सर्व दृष्टीने विचार करता, व्यक्ती च्या आचरणाचे यथायोग्य दिग्दर्शन करणारी ही आठ अंगे समाजाच्या दृष्टीने निश्चितच फलदायी ठरतात, असे महान तत्वज्ञान मांडणारे तथागत गौतम बुद्ध हे उच्च कोटीचे समाजशास्त्रज्ञ ठरतात हे निर्विवाद सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) बुद्ध आणि त्याचा धम्म, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, सुगत प्रकाशन नागपूर
- २) प्रा पी के कुलकर्णी—भारतातील धर्म, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2001
- ३) विजय डांगे—धम्म भूमी, मासिक पत्रिका, तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्ध जयंती विशेषांक 2007
- ४) गंगाधर पानतावणे—बुद्ध चिंतन, संकेत प्रकाशन, नागपूर 2010
- ५) डॉ सुरेंद्र गायधने—तत्वज्ञानाची रुपरेशा, महाराष्ट्र तत्वज्ञान परिशद 2009
- ६) प्राचार्य, पा, दा, चौधरी—भारतीय तत्वज्ञानाचा इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर 1979